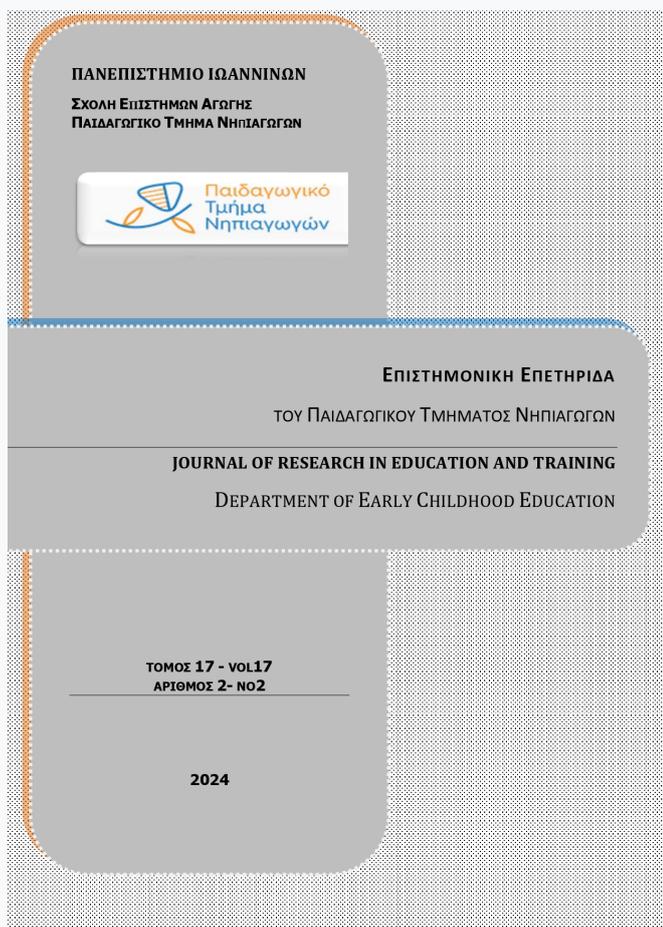

Επιστημονική Επετηρίδα Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Τόμ. 17, Αρ. 2 (2024)

Διαχρονική εξέλιξη των πολιτικών για την
εξάλειψη και αντιμετώπιση της ενδοσχολικής βίας
και του εκφοβισμού στην Ελλάδα

Απόστολος Καραούλας

doi: [10.12681/jret.37405](https://doi.org/10.12681/jret.37405)

Copyright © 2024, Apostolos Karaoulas

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καραούλας Α. (2024). Διαχρονική εξέλιξη των πολιτικών για την εξάλειψη και αντιμετώπιση της ενδοσχολικής βίας και του εκφοβισμού στην Ελλάδα. *Επιστημονική Επετηρίδα Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, 17(2), 63–83. <https://doi.org/10.12681/jret.37405>

Διαχρονική εξέλιξη των πολιτικών για την εξάλειψη και αντιμετώπιση της ενδοσχολικής βίας και του εκφοβισμού στην Ελλάδα

Απόστολος Καραούλας,
Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Περίληψη

Η ενδοσχολική βία, ο «εκφοβισμός» στα σχολεία δεν είναι πλέον, απλώς ένα περιθωριακό φαινόμενο στον πραγματικό και ψηφιακό κόσμο, αλλά ένα σοβαρό ζήτημα. Από το 2006 και μετά τα φαινόμενα κάθε μορφής υποτίμησης, αποκλεισμού και εκφοβισμού μεταξύ παιδιών, έφηβων και ενηλίκων αυξάνονται επικίνδυνα και τείνει να πάρει διαστάσεις γενικευμένης έξαρσης, απειλώντας να κυριαρχήσει σχεδόν στο σύνολο του νεανικού πληθυσμού. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της μελέτης PISA (πρόγραμμα διεθνούς αξιολόγησης μαθητών) που δημοσιεύθηκε το 2017, σχεδόν ένας στους έξι 15χρονους επηρεάζεται τακτικά από «εκφοβισμό» στο σχολείο (OECD, 2017). Επειδή το δικαίωμα στην Παιδεία αποτελεί αναφαίρετο αγαθό και δικαίωμα, η πολιτεία οφείλει, αφενός, να εγγυάται το δικαίωμα του ατόμου στην εκπαίδευση αντίστοιχη με τις ατομικές του ικανότητες και, αφετέρου, να ανταποκρίνεται στη σημασία της οικονομικής πολιτικής για μια σύγχρονη κοινωνία. Συνεπώς, το κράτος, η πολιτεία πρέπει να λάβει τα απαραίτητα μέτρα, ώστε να αναχαιτίσει τέτοιου είδους συμπεριφορές πριν εκδηλωθούν και πριν αποκτήσουν μια δυναμική “συνήθειας”. Με την παρούσα εργασία επιχειρείται να δοθεί έμφαση στην απαραίτητη μετατόπιση του θέματος από την προσέγγιση μιας θεωρητικής συζήτησης, που σαφώς είναι απαραίτητη για να οριοθετήσουμε και να περιγράψουμε τις έννοιες της υποτίμησης, του αποκλεισμού και του εκφοβισμού, στις αναγκαίες παρεμβάσεις, κυρίως νομοθετικές, που αφορούν τη σχολική ζωή. Επίσης, επιχειρείται να μελετηθεί ο τρόπος που λειτούργησε ή όφειλε να λειτουργήσει η οργανωμένη πολιτεία, κατά πόσο απασχόλησε το ελληνικό κοινοβούλιο, όταν οι περιπτώσεις περιστατικών αποκτούσαν δημοσιότητα και προκαλούσαν έντονες συζητήσεις. Τέλος, διερευνάται ποιες δράσεις της πολιτείας τόσο σε ευρωπαϊκό επίπεδο όσο και σε εθνικό πραγματοποιήθηκαν για την πρόληψη και την εξάλειψη της ενδοσχολικής βίας.

Λέξεις-κλειδιά: Ιστορία της εκπαίδευσης, εκπαιδευτική πολιτική, σχολικός εκφοβισμός, σχολική βία, σχολική ζωή

Timeless evolution of policies for the elimination and treatment of domestic violence and bullying in Greece

Apostolos Karaoulas,
Department of Early Childhood Education, University of Ioannina

Abstract

"School bullying" or "bullying," is no longer just a marginal phenomenon in the real and digital world, but a serious issue. Since 2006, incidents of all forms of degradation, exclusion, and bullying among children, adolescents, and adults have been dangerously increasing and tend to take on dimensions of widespread escalation, threatening to dominate almost the entire youth population. According to the results of the PISA study (Programme for International Student Assessment) published in 2017, almost one in six 15-year-olds is regularly affected by "bullying" at school (OECD, 2017). As the right to education is an inalienable good and right, the state is obliged, on the one hand, to guarantee the individual's right to education corresponding to their abilities, and on the other hand, to respond to the importance of economic policy for a modern society. Therefore, the state must take necessary measures to curb such behaviors before they occur and before they acquire a dynamic "habit." This article seeks to emphasize the necessary shift of the issue from the approach of a theoretical discussion, which is clearly necessary to define and describe the concepts of degradation, exclusion, and bullying, to the necessary interventions, primarily legislative, concerning school life. It also seeks to study how the organized state operated or should have operated, to what extent the Greek parliament was involved when incidents became public and sparked intense debates. Finally, it explores the actions taken by the state both at the European level and nationally to prevent and eliminate school violence.

Keywords: History of education, educational policy, school bullying, school violence, school life

1. Τα ανθρώπινα δικαιώματα στον ευρωπαϊκό χώρο

Η Ευρώπη ως ενιαίος χώρος, γεννήθηκε, με την ανθρώπινη σημασία της λέξης, μέσα από την παρακαταθήκη της αρχαιότητας που κληρονόμησε μέσω του αγωγού αξιών και γνώσεων του παρελθόντος. Η ενότητα, η πολυμορφία και η δημιουργικότητα της Ευρώπης αναδύεται από το παρελθόν της χωρίς να καταδικάζει σε ακινησία το παρόν. Αμέσως μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο συλλαμβάνεται η ιδέα μιας ενοποιημένης Ευρώπης, ως η μοναδική λύση για την αποφυγή μελλοντικών πολεμικών διενέξεων. Η ευρωπαϊκή οικογένεια είναι το κύριο μήνυμα στην ομιλία του Τσώρτσιλ που εκφώνησε στο Πανεπιστήμιο της Ζυρίχης το 1946, στην οποία θα πρυτανεύει η δικαιοσύνη, η ελευθερία και η ειρήνη (Επίσημη Ιστοσελίδα Ευρωπαϊκής Ένωσης, χ.χ.)

Από τη φιλοσοφία αυτή πηγάζει και η σύνταξη του χάρτη των θεμελιωδών δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης προβάλλοντας την *«επιθυμία των λαών να μοιραστούν ένα ειρηνικό μέλλον θεμελιωμένο σε κοινές αξίες»* (Eur Lex, 2010, σελ. 3). Το κοινό μέλλον της Ευρώπης στηρίζεται στις αδιαίρετες και οικουμενικές αξίες της αξιοπρέπειας του ανθρώπου, της ελευθερίας, της ισότητας και της αλληλεγγύης· ερείδεται στις αρχές της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου (Eur Lex, 2010). Οι ανθρώπινες αξίες, τα ανθρώπινα δικαιώματα χαρακτηρίζονται ως αγαθά, είναι απαράγραπτα και αναπαλλοτρίωτα και χωρίς αυτά δεν μπορεί να υπάρξει η Ευρώπη. Η σημασία να αντιληφθούμε την Ευρώπη όχι απλά ως ένα γεωγραφικό χώρο αλλά ως κοινωνία αξιών, έχει ιδιαίτερη σημασία σε όσους ενδιαφέρονται να κατανοήσουν αλλά και να δημιουργήσουν την Ευρώπη.

Η ευρωπαϊκή κοινωνία αξιών προστατεύει, όπως είναι αυτονόητο, και τα δικαιώματα των παιδιών. Εξάλλου, η Ευρώπη, από την αρχαιότητα, αποτελούσε έναν κόσμο εξαιρετικού πλούτου και δημιουργικότητας κατά τον οποίο επικρατούσε η ρήση του Πρωταγόρα: *«Ο άνθρωπος είναι το μέτρο όλων των πραγμάτων»* (Grayling, 2021, σελ. 85). Όλα τα ευρωπαϊκά κείμενα στο πλαίσιο της προάσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων κάνουν ιδιαίτερη μνεία στα δικαιώματα του παιδιού. Είναι σαφές ότι δεν πρέπει να παραβλέψουμε την Κοινωνία των Εθνών που το 1924 συνέταξε στη Γενεύη τη Διακήρυξη των δικαιωμάτων του παιδιού. Ομοίως και ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών, το 1946, ασπάστηκε το κείμενο της Κοινωνίας των Εθνών και, εν συνεχεία, συνέταξε το 1959, τη δική της Διακήρυξη Δικαιωμάτων του Παιδιού, για να καταλήξει στις 20 Νοεμβρίου του 1989 το κείμενο, μετά από ομόφωνη ψηφοφορία, να λάβει τη μορφή της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού.

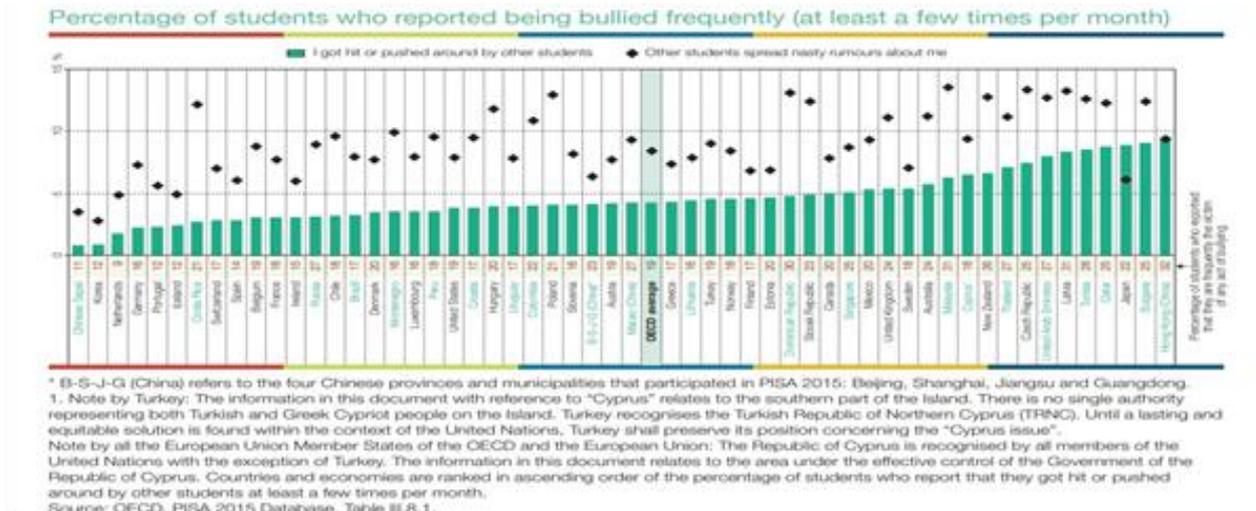
1.1 Ο σχολικός εκφοβισμός στις χώρες του ΟΟΣΑ

Με κυρίαρχο ερώτημα «πόσο μεγάλο πρόβλημα είναι ο σχολικός εκφοβισμός στα σχολεία;», συλλέχτηκαν, για πρώτη φορά, δεδομένα σχετικά με την έκθεση των μαθητών στον εκφοβισμό στο πλαίσιο του διεθνούς προγράμματος PISA το 2015. Καταρχάς, όλα τα δεδομένα δείχνουν ότι ο εκφοβισμός είναι ευρέως διαδεδομένος. Κατά μέσο όρο στις χώρες του ΟΟΣΑ, περίπου το 11% των μαθητών ανέφεραν ότι οι συμμαθητές τους ή άλλοι ανήλικοι γελάνε συχνά μαζί τους (τουλάχιστον μερικές φορές το μήνα), το 8% δήλωσαν ότι γίνονται συχνά αντικείμενο δυσάρεστων φημών στο σχολείο, το 7% δήλωσαν ότι συμβαίνει συχνά να αποκλείονται από τους συμμαθητές τους και να παραμερίζονται και το 4% ότι χτυπήθηκαν ή τους ασκήθηκε τουλάχιστον ήπιας μορφής σωματική βία (π.χ. σπρώξιμο) αν και το ποσοστό αυτό κυμαίνεται από περίπου 1% έως 9% μεταξύ των χωρών. Παρόμοια ποσοστά μαθητών ανέφεραν ότι απειλούνται από άλλους ή ότι τα υπάρχοντά τους καταστρέφονται ή αφαιρούνται από άλλους μαθητές. Κατά μέσο όρο στις χώρες του ΟΟΣΑ, περίπου ένας στους πέντε μαθητές είναι συχνά θύμα τουλάχιστον μίας από αυτές τις πράξεις εκφοβισμού (OECD, 2017).

Αυτό που επικρατεί ως συμπέρασμα είναι ότι η συμπεριφορά του εκφοβισμού μπορεί να έχει αρνητικό αντίκτυπο στις ακαδημαϊκές επιδόσεις, καθώς επηρεάζει την ικανότητα των μαθητών να επικεντρώνονται στα ακαδημαϊκά τους καθήκοντα. Στα σχολεία όπου ο εκφοβισμός χαρακτηρίζεται σύμφωνα με τα διεθνή πρότυπα υψηλός (πάνω από το 10% των μαθητών εκφοβίζονται συχνά) οι μαθητές σημειώνουν κατά μέσο όρο 47 μονάδες χαμηλότερη βαθμολογία στις φυσικές επιστήμες από τα σχολεία όπου ο εκφοβισμός είναι λιγότερο συχνός (σχολεία όπου λιγότερο από το 5% των μαθητών εκφοβίζονται συχνά). Αυτές οι συσχετίσεις υπονοούν ότι ο εκφοβισμός μπορεί να οφείλεται τόσο στην έλλειψη προσαρμογής στο σχολείο όσο και στην κακή επίδοση των μαθητών. Επίσης, ο εκφοβισμός ευθύνεται για την κακή απόδοση των μαθητών και επηρεάζει αρνητικά την ομαλή ένταξή τους και την προσαρμογή τους στο σχολικό περιβάλλον (OECD, 2017; PISA 2015).

1.2 Η έρευνα της PISA

Στην έρευνα που διενέργησε το πρόγραμμα PISA, στο τεύχος που αφορά την ευεξία των μαθητών, αποτελέσματα PISA 2015 στον 3^ο τόμο, σε γενικές γραμμές διαπιστώνεται ότι οι περισσότεροι 15χρονοι μαθητές είναι σχετικά ικανοποιημένοι με τη ζωή τους αλλά και εκείνοι που είναι περισσότερο φιλόδοξοι και έχουν κίνητρο να επιτύχουν ανέφεραν ακόμη μεγαλύτερη ικανοποίηση. Επίσης, τα αποτελέσματα της PISA δείχνουν ότι το άγχος που σχετίζεται με τις σχολικές εργασίες και η επικράτηση του εκφοβισμού στο σχολείο (κατά μέσο όρο, υπάρχει ένας νταής σε κάθε τάξη...) υπονομεύουν την ευημερία των μαθητών.

Πηγή: OECD, 2017.

2. Πολιτικές για την αντιμετώπιση στην Ευρωπαϊκή Ένωση

2.1 Ο σχολικός εκφοβισμός στην Ευρωπαϊκή Ένωση

Το Συμβούλιο της Ευρώπης ορίζει τον «εκφοβισμό» ως την ανεπιθύμητη επιθετική συμπεριφορά παιδιών στη σχολική ηλικία, η οποία επαναλαμβάνεται ή έχει τη δυναμική, ώστε να επαναληφθεί (Council of Europe, χ.χ.). Ο εκφοβισμός αποτελεί πλέον ένα από τα ευρέως διαδεδομένα κοινωνικά φαινόμενα που πλήττει του ανήλικους σε όλο τον κόσμο (United Nations, 2016). Αυτοί οι διαφοροποιημένοι τύποι συμπεριφοράς που βασίζονται σε κάθε μορφής ανισορροπία ισχύος, επηρεάζουν αρνητικά ή θυματοποιούν ένα «αδύναμο» άτομο και μπορούν να καταταχτούν στο πλαίσιο μια επαναλαμβανόμενης επιθετικής συμπεριφοράς, είτε αυτή είναι σωματική, συναισθηματική ή σεξουαλική, χαρακτηρίζονται ως εκφοβισμός.

Το φαινόμενο της σχολικής βίας γίνεται αντιληπτό ως πρόβλημα στην Ευρωπαϊκή Ένωση το 1997 από την Ολλανδική προεδρία θέτοντας ως θέμα συζήτησης την ασφάλεια στο σχολείο στο οποίο καταγράφονται οι ανησυχίες και διακρίνεται η ανάγκη ανάληψης δράσεων προκειμένου να καταστήσουν τα σχολεία ασφαλέστερα (Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1997).

Έκτοτε η Ευρωπαϊκή Επιτροπή για την προστασία των δικαιωμάτων του παιδιού έχει αναλάβει μια σειρά πολιτικών πρωτοβουλιών με τη σύνταξη νομοθετικών κειμένων αλλά και δράσεων ως μέτρων πρόληψης και αντιμετώπισης της σχολικής βίας και εκφοβισμού. Πυρήνας της ευρωπαϊκής πολιτικής αποτελεί το δημοκρατικό σχολείο, η δημοκρατική διακυβέρνησή του, τονίζοντας τη στρατηγική σημασία ενημέρωσης και επιμόρφωσης του εκπαιδευτικού κόσμου, ώστε να προωθήσουν τις θεμελιώδεις αρχές της δημοκρατίας και να επισημάνουν τις ανθρώπινες αξίες ως

απαραίτητη προϋπόθεση της κοινωνικής συνοχής (Bäckman & Trafford, 2007). Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα που αφορά τη μείωση συγκρούσεων:

Όταν ομάδες ανθρώπων περνούν πολύ χρόνο μαζί για ένα σχετικά μεγάλο χρονικό διάστημα, υπάρχει πάντα ο κίνδυνος συγκρούσεων. Οι διαφορές και η έλλειψη κατανόησης μέσα σε μια σχολική κοινωνία μπορούν εύκολα να οδηγήσουν σε μισαλλοδοξία, διακρίσεις, εκφοβισμό, αόμνη και βία. Σε ένα αυταρχικό περιβάλλον όπου ο βαθμός ή η κοινωνική θέση είναι πιο σημαντική από, ας πούμε, τα ατομικά δικαιώματα, οι άνθρωποι μπορεί να αισθάνονται ότι απαραίτητο για την επιβίωσή τους είναι να σχηματίσουν συμμαχίες για αυτοπροστασία ή προσωπικές χάρες. Αυτό είναι ένα τέλειο έδαφος για διακρίσεις και εκφοβισμό. Αν καταφέρετε να εφαρμόσετε μια αίσθηση αμοιβαίου σεβασμού, πιθανόν να κάνετε την αυλή του σχολείου ένα πιο όμορφο και ασφαλές μέρος.

(Council of Europe, 2007, σελ. 11)

Η Ευρωπαϊκή Ένωση, μέσα από πληθώρα πρωτοβουλιών, προγραμμάτων και προτροπών, επισημαίνει στα κράτη- μέλη την ανάγκη για προώθηση, διάχυση και ανάπτυξη θεσμικών, νομοθετικών και πολιτικών παρεμβάσεων. Για το λόγο αυτό προτείνει μια σειρά από μέτρα, σύμφωνα με την ατζέντα που συνέταξε η ευρωπαϊκή επιτροπή, που αφορά την αναχαίτιση και εξάλειψη του φαινομένου, με βάση τις θεμελιώδεις ευρωπαϊκές αξίες της προάσπισης και προστασίας των δικαιωμάτων του παιδιού.

2.2 Ο σχολικός εκφοβισμός και η σχολική βία στη Γερμανία

Οι πρώτες συστηματικές μελέτες του φαινομένου διεξήχθησαν στην Ευρώπη στη Νορβηγία και τη Σουηδία στις αρχές της δεκαετίας του 1980 από τον Dan Olweus (Νταν Όλβευς) και στις αρχές της δεκαετίας του 1990 στο Ηνωμένο Βασίλειο από τους Whitney και Smith. Στη Γερμανία ερευνητικές ομάδες ασχολούνται με το φαινόμενο της βίας- εκφοβισμού από το 1997. Και στη Γερμανία οι περισσότερες από τις μελέτες βασίστηκαν στο ανώνυμο ερωτηματολόγιο που αναπτύχθηκε από τον Olweus (1990), το οποίο αναζητεί συγκεκριμένες πράξεις εκφοβισμού καθώς και την προσωπική συμμετοχή του νέου ως δράστη ή θύματος (Trenz, 2006).

Ο Olweus (1990) είναι επίσης ο πρώτος που ανέπτυξε ένα συγκεκριμένο πρόγραμμα κατά του εκφοβισμού στον σχολικό χώρο. Περιέχει συγκεκριμένα βήματα για το τι πρέπει να γίνει στην περίπτωση που εκδηλωθεί ένα περιστατικό εκφοβισμού στο σχολείο. Το πρόγραμμα περιλαμβάνει όλους τους εμπλεκόμενους, δηλαδή τους μαθητές, τους εκπαιδευτικούς και τους γονείς. Το θύμα περιγράφει εγγράφως το γεγονός όπως αυτό το έχει βιώσει. Ο εκφοβιστής ή οι εκφοβιστές πρέπει επίσης να αναφέρουν γραπτώς τα περιστατικά. Ο εκπαιδευτικός από την πλευρά του θα πρέπει να καταγράψει τις συζητήσεις του με το θύμα και τον θύτη. Το σχολείο αποστέλλει τις εκθέσεις στους

γονείς και των δύο μαθητών και τους καλεί να πάρουν θέση, να σχολιάσουν γραπτώς το γεγονός και να καταθέσουν προτάσεις για τη συμπεριφορά που πρέπει να ακολουθήσει το σχολείο. Στη συνέχεια, ο εκπαιδευτικός συντονίζει μια συζήτηση μεταξύ του θύματος και του δράστη (Trenz, 2006).

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η καταγραφή και ανάλυση της σχολικής βίας κατά την εκτέλεση του κοινοβουλευτικού έργου. Στη Γερμανία, η σχολική πολιτική βρίσκεται στην αποκλειστική ευθύνη του καθενός από τα δεκαέξι ομόσπονδα κρατίδια και όχι στο κεντρικό κράτος. Η μεταφορά της συζήτησης του θέματος εκτός από τα ομόσπονδα κρατίδια και στην Ομοσπονδιακή Βουλή δηλώνει πολιτική ευθύνη απέναντι σε ένα σοβαρό κοινωνικό θέμα. Όλα τα σχολεία υποχρεούνται, κυρίως, με διατάγματα των Υπουργείων Παιδείας των ομόσπονδων κρατιδίων, να αναπτύξουν προγράμματα πρόληψης κατά του εκφοβισμού. Καταρχάς υπάρχει η επιστημονική και ερευνητική επιτροπή της Bundestag η οποία υποστηρίζει το έργο της Γερμανικής Ομοσπονδιακής Βουλής. Το έργο της επιτροπής δεν έχει πολιτικό χαρακτήρα, δεν εκφράζει τις απόψεις της Γερμανικής Βουλής ή οποιουδήποτε οργάνου της ή της διοίκησης της Bundestag, αλλά έχει αμιγώς επιστημονικό χαρακτήρα. Σε μία από τις εκθέσεις της με θέμα «Πρόληψη και μέτρα κατά του εκφοβισμού και του διαδικτυακού εκφοβισμού στα σχολεία» προσδιορίζει εννοιολογικά τον όρο ότι

«η σχολική βία αποτελεί το φάσμα των σκόπιμων επιθετικών συμπεριφορών που αφορά τη σωματική, ψυχολογική και κοινωνική ακεραιότητα, δηλαδή δραστηριότητες και ενέργειες που μπορούν να οδηγήσουν σε σωματικό και ψυχολογικό πόνο ή τραυματισμούς μαθητών και εκπαιδευτικών μέσα και έξω από την τάξη. Η βία στα σχολεία περιλαμβάνει επίσης δραστηριότητες που αποσκοπούν στην καταστροφή αντικειμένων στο σχολικό περιβάλλον. Περιλαμβάνονται επίσης προσβολές, ίντριγκες και κοινωνική απομόνωση»

(Hurrelmann & Bründel, 2007, σελ. 12).

Τα στοιχεία που προκύπτουν από τις αποτυπώσεις πολλαπλών ερευνών σχετικά με τη διάσταση των περιστατικών συλλέγονται και παρουσιάζονται στο γερμανικό κοινοβούλιο. Όλες οι έρευνες διακρίνονται για την αντιπροσωπευτικότητά τους, ενώ αξιοποιούνται στοιχεία από την έρευνα της Πίζας (Pisa), αλλά και μελέτες που γίνονται σε παγγερμανικό επίπεδο. Η έκθεση του Οκτωβρίου 2018, για παράδειγμα, στηρίζεται στα στοιχεία της Πίζας του 2015, στα στοιχεία του παγκόσμιου οργανισμού υγείας, στα στοιχεία του Δικτύου Παιδαγωγικής Έρευνας στα μέσα μαζικής ενημέρωσης, στα στοιχεία του συνδέσμου κατά του διαδικτυακού εκφοβισμού, στα στοιχεία του κρατικού ασφαλιστικού φορέα DAK, στα στοιχεία του εκπαιδευτικού συλλόγου καθώς και σε μια σειρά επιστημονικών μελετών. Η παρούσα έκθεση συμπληρώνει, αναλύει και προσθέτει στοιχεία που αναδείχθηκαν σε προηγούμενες έρευνες, δίνοντας έτσι μια ερευνητική συνέπεια αλλά

εκφράζοντας και την πολιτική ευθύνη απέναντι στο κοινωνικό φαινόμενο. Επιστημονική έρευνα και πολιτική συνεργάζονται και λειτουργούν με συνέπεια καθώς αντιμετωπίζουν τη βία ως ένα δυναμικό κοινωνικό φαινόμενο που έχει παρελθόν αλλά, δυστυχώς, και μέλλον, και όχι ως στατικό ή σποραδικό γεγονός που εμφανίστηκε μία φορά ή έκανε την εμφάνισή του σε κάποιες περιοχές για σύντομο χρονικό διάστημα, αλλά ως συνεχές και εκτενές. Έτσι, τα μέτρα πρόληψης και καταπολέμησης που προτείνονται στην πολιτεία είναι επιστημονικώς επίκαιρα καθώς το φαινόμενο εξελίσσεται συνεχώς και ραγδαία. Η πολιτεία έχει τη δυνατότητα, με στοχευμένες κινήσεις, να υποβάλλει προτάσεις στα ομόσπονδα κρατίδια που έχουν την πολιτική ευθύνη της εκπαιδευτικής πολιτικής αρμοδιότητάς τους και να τους παρέχει υποστήριξη σύμφωνα με το Σύνταγμα (η Γερμανία αντί Συντάγματος έχει το Grundgesetz) και να δώσει λύσεις (Deutscher Bundestag, 2018).

Ωστόσο, η πολιτεία δεν αρκείται μόνο σε αυτό. Το κοινοβούλιο ενημερώνεται για τις δράσεις και τα θετικά αποτελέσματα αυτών από τα ομόσπονδα κρατίδια αλλά και από μεμονωμένες σχολικές μονάδες για την επιτυχή εξέλιξη των μέτρων πρόληψης και αντιμετώπισης που έλαβαν (Deutscher Bundestag, 2021). Έτσι μέσα από στατιστικούς δείκτες και με επιστημονική τεκμηρίωση, γίνεται κατανοητή η αποτελεσματικότητα μιας δράσης ή μιας πολιτικής απόφασης, όπως για παράδειγμα η ένταξη κοινωνικών λειτουργών και παιδοψυχολόγων στην εκπαίδευση.

Το ίδιο συμβαίνει και με τις ερωτήσεις που καταθέτουν οι βουλευτές σχετικά με τη σχολική βία. Το απαντητικό κείμενο έχει την εξής διάρθρωση: Ξεκινά με τον ορισμό και τον προσδιορισμό του σχολικού εκφοβισμού, εξετάζοντας τις διάφορες μορφές βίας και εκφοβισμού. Στη συνέχεια, περιγράφονται τα στατιστικά στοιχεία σχετικά με τους μαθητές, λαμβάνοντας υπόψη την εκπαιδευτική βαθμίδα, το είδος του σχολείου, το φύλο κλπ. Επιπλέον, αναφέρονται τα προγράμματα που εφαρμόζονται σε εθνικό επίπεδο, καθώς και το κόστος τους, μαζί με τα αποτελέσματα που έχουν επιτευχθεί. Τέλος, εξετάζονται οι πιθανές δράσεις ή παρεμβάσεις που προγραμματίζει η πολιτεία για το μέλλον προκειμένου να αντιμετωπίσει τον εκφοβισμό στα σχολεία (Deutscher Bundestag, 2018; Deutscher Bundestag, 2019).

3. Η περίπτωση της Ελλάδας

3.1 Ο σχολικός εκφοβισμός και η σχολική βία στην Ελλάδα

Στην Ελλάδα, όπως και στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, παρατηρείται αύξηση στα περιστατικά βίας με αποτέλεσμα, πολλές φορές, να μονοπωλεί την επικαιρότητα και να κυριαρχεί ως θέμα συζήτησης στην εκπαιδευτική και επιστημονική κοινότητα. Οι πολιτικές παρεμβάσεις καθώς και οι πρακτικές που ακολουθούνται για την οριοθέτηση, περιορισμό και αντιμετώπιση της

σχολικής βίας διακρίνονται από τη χρονική διάρκεια που απαιτείται για την αντιμετώπιση του φαινομένου. Όπως αναφέρει ο Θάνος (2017), διακρίνονται βραχυπρόθεσμες, μεσοπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες πολιτικές και πρακτικές. Όταν η καθημερινότητα συγκλονίζεται από ανάλογο περιστατικό ή περιστατικά όπως για παράδειγμα το τραγικό τέλος του σπουδαστή στη γαλακτοκομική σχολή Ιωαννίνων, τότε το θέμα κυριαρχεί και στην κοινωνία αναγκάζοντας την πολιτεία να δει το θέμα πιο αυστηρά. Στην προκειμένη περίπτωση, το περιστατικό αυτό οδήγησε στην τροποποίηση του ποινικού κώδικα με το Ν. 4322/2015, κάνοντας πιο αυστηρό το νομικό πλαίσιο σε θέματα που αφορούν στην προστασία της ζωής και της σωματικής ακεραιότητας (Καλαφάτης, 2015)

Σε ένα συνεχώς κλιμακούμενο κοινωνικό φαινόμενο, η εκπαιδευτική κοινότητα προσπαθεί να εξασφαλίσει την αποτελεσματική λειτουργία της σχολικής μονάδας και να αντιμετωπίσει κάθε φαινόμενο κρίσης σχολικού εκφοβισμού και βίας στις σχολικές αίθουσες μέσα από σειρά εκπαιδευτικών δράσεων που έχουν ενσωματωθεί πλέον στο ωρολόγιο πρόγραμμα. Σε πρόσφατη πανελλήνια έρευνα, κατά το σχολικό έτος 2022-23, που διενήργησε ο οργανισμός «Το Χαμόγελο του Παιδιού» για το Bullying, ένα στα τρία παιδιά (32,4%) δέχεται εκφοβισμό, ενώ αναφορικά με τις περιπτώσεις εκφοβισμού σε καθημερινή συχνότητα, διαχειρίστηκε μία κλήση την ημέρα στην εθνική γραμμή SOS και δύο παρεμβάσεις ανά σχολική ημέρα (Χαμόγελο του Παιδιού, 2023).

Εκτός από τις νομοθετικές παρεμβάσεις (Γενικός Ποινικός Κώδικας) που αφορούν την προστασία της ζωής καθώς και τη σωματική και ψυχική ακεραιότητα και ο Ποινικός Κώδικας όπως ψηφίστηκε από τη Βουλή, προστατεύει τα θύματα που έχουν υποστεί βία ή εκφοβισμό σε σχολικό, εργασιακό ή οικογενειακό περιβάλλον. Η παραβατικότητα ανηλίκων δεν μπορεί όμως να έχει τον κατασταλτικό χαρακτήρα που εφαρμόζεται στους ενήλικες αλλά όπως αναφέρεται στην Αιτιολογική έκθεση στο σχέδιο Νόμου: «Κύρωση του Ποινικού Κώδικα» (2019, σελ. 3) η «*ποινική μεταχείρισή τους να γίνεται με κριτήριο, όχι την τιμωρία, αλλά την αναμόρφωση και τη θεραπεία, που θα επιτρέψει την κοινωνική ένταξή τους*».

Επίσης, στην αιτιολογική έκθεση, «*η μεταχείριση των ανηλίκων δεν έχει ως στόχο την τιμωρία, αλλά τη διαπαιδαγώγηση και την υποστήριξή τους με στόχο την κοινωνική τους ένταξη και την αποτροπή τους από την τέλεση άλλων εγκληματικών πράξεων*» και μόνο όταν τα αναμορφωτικά μέτρα εξαντληθούν και δεν κριθούν αποτελεσματικά η πολιτεία θα προχωρήσει σε «*αναγκαστικό αποχωρισμό από το οικογενειακό, κοινωνικό και σχολικό περιβάλλον*» (Αιτιολογική έκθεση στο σχέδιο Νόμου: «Κύρωση του Ποινικού Κώδικα», 2019, σελ. 29).

Ακριβώς λόγω της ηλικιακής ιδιαιτερότητας, η διευθέτηση των φαινομένων σχολικής βίας και εκφοβισμού αποκτά καθαρά παιδαγωγικό χαρακτήρα και η επίλυσή της δεν είναι δυνατόν να

επιτευχθεί με ποινικά ή κατασταλτικά μέτρα αλλά πρωτίστως με παιδαγωγικά. Το 2012 η ελληνική πολιτεία, το αρμόδιο Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, Πολιτισμού και Αθλητισμού, αποφασίζει να κάνει μια πιο συντονισμένη προσπάθεια καταγραφής και αντιμετώπισης της σχολικής βίας στην επικράτεια με την ίδρυση Παρατηρητηρίου Πρόληψης της Σχολικής Βίας και του Εκφοβισμού υπό την εποπτεία του (Αρ. Πρωτ. 159704/Γ7/17-12-2012. ΑΔΑ: ΒΕΙΛ9-ΨΛ0). Σύμφωνα με την Υπουργική Απόφαση *«το Παρατηρητήριο έχει ως αποστολή το σχεδιασμό και την υλοποίηση δράσεων για την πρόληψη της Σχολικής Βίας και του Εκφοβισμού, την καταγραφή, τη μελέτη και τη διοχέτευση προς διαχείριση σε πιστοποιημένους φορείς περιστατικών σχολικής βίας και εκφοβισμού»*.

Μέχρι τότε, το θεσμικό πλαίσιο για φαινόμενα σχολικής βίας -χωρίς όμως να τα ονοματίζει ή να κάνει συγκεκριμένη αναφορά- και, γενικότερα, για το φαινόμενο της σχολικής βίας και του εκφοβισμού καλυπτόταν από το Νόμο- πλαίσιο 1566/85, *«Δομή και λειτουργία της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις»*, το Ν.1304/1982 (ΦΕΚ 144/ Α') *«Για την επιστημονική- παιδαγωγική καθοδήγηση και τη διοίκηση στη Γενική και τη Μέση Τεχνική- Επαγγελματική Εκπαίδευση και άλλες διατάξεις»*, από τα Π.Δ. 200 και 201/1998 (ΦΕΚ 161/Α') για την Οργάνωση και λειτουργία των Νηπιαγωγείων και των Δημοτικών Σχολείων αντίστοιχα και τέλος από την Υπουργική απόφαση με Αριθμ. Φ.353.1./324/105657/Δ1/16-10-2002 (ΦΕΚ 1340/ Α') *«Καθορισμός των ειδικότερων καθηκόντων και αρμοδιοτήτων των προϊσταμένων των περιφερειακών υπηρεσιών πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, των διευθυντών και υποδιευθυντών των σχολικών μονάδων και ΣΕΚ και των συλλόγων των διδασκόντων»*. Στα παραπάνω νομικά κείμενα γίνεται αναφορά στις αρμοδιότητες και τις ευθύνες που έχει η εκπαιδευτική κοινότητα να διασφαλίσει για τους μαθητές ένα υγιές και ασφαλές περιβάλλον στον σχολικό χώρο καθώς και να εμφυσήσει τις θεμελιώδεις αξίες της Δημοκρατίας, δημιουργώντας ένα παιδαγωγικό φιλικό κλίμα.

Έπειτα από τον ορισμό του Παρατηρητηρίου, το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων μέσα από την ειδική υπηρεσία εκπαιδευτικών δράσεων, στο πλαίσιο υποστήριξης πράξεων «ανάπτυξης και λειτουργίας πρόληψης και αντιμετώπισης φαινομένων της Σχολικής Βίας και Εκφοβισμού», οργανώνει για το Σχολικό έτος 2014-15 επιμορφωτικό πρόγραμμα για τα στελέχη της εκπαίδευσης καθώς και σε μέλη της Ομάδας Δράσης Πρόληψης που όφειλε να είχε συσταθεί σε κάθε σχολική μονάδα (Αριθμ. Πρωτ.: 9103/03-10-2014, ΑΔΑ: 64ΕΜ9-ΕΘΘ).

Το δύσκολο εκπαιδευτικό έργο αναφορικά με τη διαχείριση των εντάσεων στη σχολική ζωή καλούνται να στηρίζουν οι Ψυχολόγοι και οι Κοινωνικοί Λειτουργοί που προσλαμβάνονται σε σχολεία της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Για το σχολικό έτος 2020-21 πραγματοποιήθηκε ένας μεγάλος αριθμός διορισμών και προσλήψεων αναπληρωτών τα καθήκοντα

των οποίων, όπως περιγράφεται στην 142628/ΓΔ4/2017 (ΦΕΚ 3032/Α΄) υπουργική απόφαση, μεταξύ άλλων αποτελούν η «*παρέμβαση σε καταστάσεις κρίσης και ευαισθητοποίησης των μαθητών σε διάφορα κοινωνικά θέματα (σχολικός εκφοβισμός, σεβασμός στη διαφορετικότητα, κοινωνική συναναστροφή κ.α.)*».

Μια σημαντική νομοθέτηση η οποία έρχεται έξι χρόνια μετά από τη σύσταση του παρατηρητηρίου αποτελεί ο νόμος 4692/2020 (ΦΕΚ 111/Α΄) «*Αναβάθμιση του σχολείου και άλλες διατάξεις*». Θεσπίζεται ο θεσμός του Συμβούλου Σχολικής Ζωής και ιδρύονται τα Εργαστήρια δεξιοτήτων στα οποία υλοποιούνται προγράμματα που θέτουν στο «*επίκεντρο την κοινωνία, τη δημοκρατία, τα ανθρώπινα δικαιώματα και επιχειρούν να εισαγάγουν τους μαθητές και τις μαθήτριες σε έννοιες όπως η αξιοπρέπεια, η ισότητα, η ελευθερία, αλλά και η δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη, η πολιτειότητα, η ταυτότητα, η κουλτούρα, ο πολιτισμός, το δικαίωμα, η υποχρέωση, το κράτος δικαίου, κ.ά.*» (Αριθμ. Πρωτ. 49281/Φ1/ 03-05-22). Η θεσμοθέτηση αποτελεί σημαντική παρέμβαση στην αντιμετώπιση της σχολικής βίας καθώς ο Σύμβουλος Σχολικής Ζωής που αποτελεί μέλος του συλλόγου διδασκόντων της σχολικής μονάδας «*θα ανιχνεύει και θα διαπιστώνει καταστάσεις, οι οποίες χρήζουν ειδικής διαχείρισης και στοχευμένης μέριμνας σε επίπεδο σχολείου, όπως η διαχείριση κρίσεων (π.χ. σχολικός εκφοβισμός, κρούσματα ενδοσχολικής βίας, επιθετική συμπεριφορά) και πρόληψη ακραίων συμπεριφορών (π.χ. ρατσισμός, διαφορετικότητα)*», όπως προκύπτει και από την αιτιολογική έκθεση του νόμου (Βουλή των Ελλήνων, 2020). Επίσης, αναφέρεται ονομαστικά για πρώτη φορά σε νόμο του ελληνικού κράτους ο όρος σχολικός εκφοβισμός, η αυξανόμενη τάση των περιστατικών βίας και εκφοβισμού και εξ αυτού, ο παρών νόμος αποτελεί εξουσιοδότηση «*για τον καθορισμό όλων των κατάλληλων διοικητικών, εκπαιδευτικών και λοιπών μέτρων, για την πρόληψη, αποτροπή και αντιμετώπιση του φαινομένου του σχολικού εκφοβισμού*»

Η αναγνώριση του φαινομένου της βίας ως ενός από τα σημαντικότερα προβλήματα που αντιμετωπίζει και η ελληνική εκπαιδευτική κοινότητα, επιβάλλει τη ρητή αναφορά του στον εσωτερικό κανονισμό λειτουργίας του σχολείου. Αυτό αποτελεί υποχρέωση της σχολικής μονάδας, η οποία πρέπει να συντάξει έναν εσωτερικό κανονισμό που περιλαμβάνει μέτρα πρόληψης της βίας και του σχολικού εκφοβισμού, κατά τον οποίο «*η ανάπτυξη θετικού σχολικού κλίματος αποτελεί σημαντικό παράγοντα της διαδικασίας πρόληψης ή/και αντιμετώπισης φαινομένων βίας, παρενόχλησης, εξαναγκασμού και σχολικού εκφοβισμού. Χαρακτηριστικά του θετικού και υγιούς σχολικού κλίματος είναι ο αμοιβαίος σεβασμός, η αποδοχή της διαφορετικότητας, η προώθηση της συνεργασίας με Φορείς, η συνεργασία του Σχολείου με την οικογένεια, κ.ά.*» (Αριθμ. Πρωτ. 13423/ΓΔ4/2021 ΦΕΚ 491/Β΄)

3.2 Η σχολική βία ως θέμα στο σώμα του Κοινοβουλίου

Τουλάχιστον την τελευταία δεκαετία, η σχολική βία και ο εκφοβισμός εκδηλώνεται σε μεγαλύτερη έκταση ως ένα έντονα ανησυχητικό κοινωνικό φαινόμενο. Η προσέγγιση του θέματος της σχολικής βίας και του εκφοβισμού από την ελληνική πολιτεία μέσω του κοινοβουλευτικού της έργου φαίνεται να περιορίζεται σε αναφορές ή απαντήσεις σε ερωτήσεις Βουλευτών μέσω αλληλογραφίας, χωρίς να τίγεται ως θέμα συζήτησης στην Ολομέλεια της Βουλής ή στην αρμόδια διαρκή επιτροπή της Βουλής. Όπως προκύπτει από τα σχετικά αρχεία του Ελληνικού Κοινοβουλίου, η διαχείριση του θέματος διεκπεραιώνεται από το αρμόδιο τμήμα κοινοβουλευτικού ελέγχου του Υπουργείου Παιδείας, το οποίο εστιάζει στην αναφορά των δράσεων του υπουργείου Παιδείας που αφορούν την αντιμετώπιση του σχετικού φαινομένου. Παρατηρώντας τη συχνότητα αλλά και τη φύση των ερωτημάτων που αφορούν τη σχολική βία η ενημέρωση αφορά στις σχολικές δράσεις και πως αυτές εντάσσονται στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα (Αριθμ. Πρωτ. 18257/ΙΗ ΕΞ/ 11-02-2013). Τα κείμενα έχουν απαντητικό χαρακτήρα με αναφορές στα αντισταθμιστικά μετρά που λαμβάνουν χώρα στην εκπαίδευση. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η απάντηση του Υπουργείου, ύστερα από ερώτηση της Βουλευτριάς κυρίας Τσαμπίκα Ιατρίδη, καθώς κάνει αναφορά σε έρευνες για τη νεανική παραβατικότητα η οποία προσδιορίζει πως το 10% του μαθητικού συνόλου γίνεται θύμα επιθετικής παραβατικότητας των μαθητών, γεγονός που έχει επιπτώσεις στις επιδόσεις των μαθητών αλλά και στη σωματική και ψυχική τους υγεία (Αριθμ. Πρωτ. 11419/ΙΗ ΕΞ/28-01-2014). Το ίδιο ισχύει και για τις ερωτήσεις που κατέθεσαν Βουλευτές του Κ.Κ.Ε. (Αριθμ. Πρωτ. 44913/ΙΗ ΕΞ/ 26-03-2014) και ο Βουλευτής Μαγνησίας Πάρις Μουτσινάς (Αριθμ. Πρωτ. 177504/ΙΗ ΕΞ/ 04-11-2014). Με αφορμή την ερώτηση του κ. Καραόγλου γίνεται γνωστό ότι η Ελλάδα είναι δεύτερη στον διαδικτυακό εκφοβισμό σε όλη την Ευρωπαϊκή Ένωση (Αριθμ. Πρωτ. 61550/ Φ1 ΕΞ/ 20-04-2015). Το Υπουργείο Παιδείας εκτός από την επιστημονική διαπίστωση της πολυπλοκότητας του φαινομένου που χρήζει τεκμηρίωσης, καταγραφής και σαφούς σχεδίου, αρκείται στην αναφορά μέτρων προστασίας ασφαλούς χρήσης στο διαδίκτυο. Προσδιορίζει δε ότι τα αποτελέσματα της σχετικής έρευνας αφορούν μόνο επτά κράτη και όχι το σύνολο της ευρωπαϊκής ένωσης κατά την οποία η Ελλάδα εμφανίζεται δεύτερη, δίνοντας την αίσθηση ότι θέλει να υποβαθμίσει τη σοβαρότητα της έκθεσης αλλά όχι απαραίτητα του φαινομένου του διαδικτυακού εκφοβισμού.

Ξεχωριστή πολιτική χροιά αποδίδει η ερώτηση του Βουλευτή κυρίου Κ. Βελόπουλου για την επισήμανση ενός επεισοδίου βίας μεταξύ μαθητών, όχι ως προς το φαινόμενο της μαθητικής βίας αλλά ως προς στον προσδιορισμό του συμβάντος, ότι δηλ. το περιστατικό συνέβη ανάμεσα σε δύο μαθητές και σε ανήλικους πρόσφυγες (Αριθμ. Πρωτ. 112985 /Φ1 ΕΞ/01-09-2020). Το υπουργείο στάθηκε τόσο στο κατοχυρωμένο συνταγματικό δικαίωμα στην εκπαίδευση, που αποτελεί

απαράγραπτο και αναπαλλοτρίωτο αγαθό τόσο για την ελληνική πολιτεία, όσο και στις διεθνείς συμβάσεις για τα δικαιώματα του παιδιού όπου θεμελιώνεται το δικαίωμα όλων των παιδιών στην εκπαίδευση.

Η απάντηση του Υπουργείου Παιδείας επισήμανε τις υποστηρικτικές δομές που εφαρμόζονται για την ένταξη και ενσωμάτωση των προσφύγων μαθητών στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Η προσπάθεια του κ. Βελόπουλου να συσχετίσει το φαινόμενο της σχολικής βίας με τη φυλετική σύγκρουση εντός των σχολικών χώρων ενισχύει τη ρητορική του φυλετικού μίσους. Το να δίνει χαρακτηριστικά ρατσισμού στην ενδοσχολική βία και στον σχολικό εκφοβισμό την καθιστά επικίνδυνη, καθώς επιχειρεί να απλουστεύσει το φαινόμενο, προτείνοντας το προσφυγικό ζήτημα ως κυρίαρχο παράγοντα πρόκλησης. Στην απάντησή του, το Υπουργείο θα έπρεπε να επικεντρωθεί περισσότερο στην λανθασμένη κατεύθυνση του αρχηγού του κόμματος «Ελληνική Λύση», καθώς αποσπά την προσοχή από τις πραγματικές αιτίες και εκδηλώσεις του φαινομένου. Αυτό έχει βαθύτερα και πιο πολύπλοκα κοινωνικά χαρακτηριστικά και προκαλεί ανησυχία σε όλες τις οργανωμένες κοινωνίες για την αναζήτηση λύσεων.

3.3 Ζούμε Αρμονικά Μαζί - Σπάμε τη Σιωπή

Τον Φλεβάρη του 2023 για πρώτη φορά η ελληνική πολιτεία αποφασίζει να καταθέσει ένα νομοσχέδιο αποκλειστικά για τη σχολική βία και τον εκφοβισμό και να το φέρει στο ελληνικό κοινοβούλιο (ΦΕΚ 55 Α'/10.03.2023). Σύμφωνα με την παρουσίαση του νομοσχεδίου από το Υπουργείο Παιδείας, στόχο αποτελεί η ενσωμάτωση περαιτέρω μέτρων πρόληψης και αντιμετώπισης καθώς και η οριοθέτηση και ο εννοιολογικός προσδιορισμός του όρου. Για να μπορέσει η πολιτεία να περιορίσει το φαινόμενο, ενισχύει τις δράσεις που υλοποιούνται στην εκπαιδευτική κοινότητα, εντατικοποιεί την επιμόρφωση των εκπαιδευτικών, αυξάνει την απασχόληση ειδικών στην εκπαίδευση δηλ. ψυχολόγων και κοινωνικών λειτουργών. Εισάγει επίσης, κάποιες καινοτομίες όπως τα πρωτόκολλα διαχείρισης περιστατικών, την ψηφιακή πλατφόρμα ανώνυμης αναφοράς περιστατικών «Διόφαντος», τη σύσταση ομάδων δράσης σε επίπεδο Διεύθυνσης με αντικείμενο την επίλυση αναφορών για περιστατικά εκφοβισμού και τη διεξαγωγή ερευνών με σκοπό την αποτίμηση της έκτασης του φαινομένου (Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, 2023).

Η διαρκής επιτροπή μορφωτικών υποθέσεων πραγματοποίησε τέσσερις συνεδριάσεις κατά τις οποίες έγινε προσπάθεια να προσδιοριστεί πολιτικά, κοινωνικά και παιδαγωγικά το φαινόμενο της βίας στο ελληνικό σχολείο (Βουλή των Ελλήνων, 2023). Από τις τοποθετήσεις των εισηγητών και των εκπροσώπων των φορέων ακούστηκαν για πρώτη φορά στο ελληνικό κοινοβούλιο

επιστημονικές μελέτες, έρευνες και αναλύσεις του φαινομένου, που διεξήχθησαν από την UNESCO, τον Ο.Ο.Σ.Α., τον Π.Ο.Υ., αλλά και από χώρες που έχουν επιδείξει αυξημένα αντανακλαστικά εφαρμόζοντας στρατηγικές παρεμβάσεις εναντίον του σχολικού εκφοβισμού.

Από την πολιτική συζήτηση που διεξήχθη στη Βουλή, συνάγεται ότι η προσέγγιση του θέματος είναι δύσκολη ακριβώς λόγω της πολυπλοκότητας που εμπεριέχει, της δυσκολίας να το περιορίσει και να το οριοθετήσει κανείς αλλά και λόγω της αδυναμίας της ελληνικής πολιτείας να αντιμετωπίσει ολιστικά τη σχολική βία και τον εκφοβισμό. Στο πλαίσιο του έντονου προβληματισμού κατέθεσαν τις απόψεις τους και οι φορείς, μεταξύ των οποίων ο πρόεδρος της ΔΟΕ, ο οποίος ζήτησε από την ηγεσία του υπουργείου Παιδείας να λάβει υπόψη στο νομοσχέδιο ότι *«το φαινόμενο του εκφοβισμού δεν γεννιέται μέσα στη σχολική μονάδα αλλά μέσα σε ένα καθορισμένο κοινωνικό πλαίσιο»* και να προχωρήσει σε ουσιαστικό διάλογο με την εκπαιδευτική και επιστημονική κοινότητα πριν προχωρήσει στην ψήφισή του. Παρόμοια είναι και η τοποθέτηση της Γενικής Γραμματέως της Ομοσπονδίας Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης, η οποία επισήμανε την κατάργηση των κοινωνικών επιστημών από το ωρολόγιο πρόγραμμα όπου οι εκπαιδευτικοί μπορούσαν να συζητήσουν τέτοιου είδους κοινωνικά φαινόμενα, την απουσία συμπεριληπτικών προγραμμάτων σπουδών και την έξαρση των φαινομένων βίας, εξαιτίας της παρατεταμένης περιόδου αναστολής του διδακτικού έργου την περίοδο του Covid. Αίσθηση προκαλούν οι παρατηρήσεις του Συνηγόρου του Πολίτη επί του νομοσχεδίου, λόγω του θεσμικού του ρόλου για την προάσπιση και προαγωγή των δικαιωμάτων του παιδιού αλλά και λόγω της μεγάλης και εκτεταμένης εμπειρίας με το θέμα της σχολικής βίας και του εκφοβισμού. Συγκεκριμένα, στο υπόμνημά του επισημαίνει καταρχάς τη δυσκολία που αισθάνονται οι εκπαιδευτικοί λόγω έλλειψης καθοδήγησης και υποστήριξης να διαχειριστούν τέτοιες κρίσεις στο σχολικό χώρο καθώς και το γεγονός της ανασφάλειας που προκαλεί η έλλειψη ενός σαφούς νομοθετικού πλαισίου. Προσδιορίζει την έκταση του φαινομένου κυρίως μετά την περίοδο της πανδημίας, και την αποδίδει κυρίως στην έλλειψη επαρκών εργαλείων και, ιδίως, στην απομόνωση του σχολείου από την κοινότητα (Αριθμ. Πρωτ. 11032/02-03-2023). Ο Συνήγορος του Πολίτη παρατηρεί ότι στο νομοσχέδιο ο ορισμός της «ενδοσχολικής βίας» και του «εκφοβισμού» γίνεται με ενιαίο τρόπο, ενώ είναι δύο διαφορετικές έννοιες, με αποτέλεσμα να προκαλείται σύγχυση αναφορικά με τον εννοιολογικό προσδιορισμό και κατ' επέκταση τον χαρακτηρισμό των πράξεων.

Συμπεράσματα

Από την εποχή που ο άνθρωπος ζει σε οργανωμένες κοινωνίες βιώνει φαινόμενα βίας τα οποία παράγονται από την ίδια η κοινωνία. Αυτά τα φαινόμενα ποικίλλουν ανάλογα με τη στάθμη του πολιτισμού, τις κυρίαρχες αξίες και την ποιότητα της δημοκρατίας μιας κοινωνίας σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή. Τα τελευταία χρόνια ακούμε και διαβάζουμε για την έξαρση της βίας σε παγκόσμιο επίπεδο. Σύμφωνα με τα στοιχεία του ανεξάρτητου κέντρου της ευρωπαϊκής Ένωσης για τα θεμελιώδη δικαιώματα (FRA) η βία είναι πολύ πιο εκτεταμένη απ' ό,τι δείχνουν τα επίσημα στοιχεία (FRA, 2021).

Πώς μπορεί να θωρακιστεί μια κοινωνία απέναντι σε όλα αυτά τα φαινόμενα; Τον κυρίαρχο και καθοριστικό ρόλο σε κάθε κοινωνία διαδραματίζει η παιδεία γι' αυτό και καταλαμβάνει υψηλή θέση στην κλίμακα των προτεραιοτήτων της πολιτείας. Όπως πολύ σωστά επισήμανε ο Κ. Τσάτσος το 1975 η πολιτεία είναι καθίδρυμα της παιδείας και *καθώς πορεύεται μέσα στον ιστορικό χρόνο, έχει χρέος να ασφαλίζει και να ελέγχει την πορεία της, τη συνέχεια της ζωής της* και αυτό θα το πετύχει προπαντός με τη διάπλαση και καθοδήγηση των επερχόμενων γενεών.

Όλες οι χώρες προσπαθούν να βρουν τα κατάλληλα εργαλεία ώστε να προστατέψουν το αναφαίρετο δικαίωμα στην εκπαίδευση. Το ελληνικό κράτος την τελευταία δεκαετία δεν παρουσίασε κάποιο συντονισμένο πρόγραμμα για να αντιμετωπίσει το συνεχώς αυξανόμενο φαινόμενο της σχολικής βίας και του σχολικού εκφοβισμού. Μόλις πρόσφατα, τον Φεβρουάριο του 2024, ο Έλληνας πρωθυπουργός όρισε την Επιτροπή για την Πρόληψη και Αντιμετώπιση της Βίας και της Παραβατικότητας Ανηλίκων, η οποία συγκροτήθηκε με σκοπό, εντός έξι μηνών να εκπονήσει Σχέδιο Εθνικής Στρατηγικής για την αντιμετώπιση της βίας ανηλίκων. Η Επιτροπή στελεχώνεται από Καθηγητές Εγκληματολογίας, Παιδαγωγικής και δια βίου μάθησης, Κοινωνικής Εργασίας, Κοινωνιολογίας και Ανθρωπολογίας, Πληροφορικής, Ψυχιατρικής και Νομικής (Skaί, 2024).

Σε άλλες χώρες, όπως στη Γερμανία, η πολιτεία ενημερώνεται συνεχώς από την εκπαιδευτική και επιστημονική κοινότητα για την εξέλιξη του φαινομένου, ώστε να μπορεί να βελτιώσει το νομικό πλαίσιο, να ενισχύσει τις εκπαιδευτικές δράσεις και να νομοθετήσει ανάλογα.

Το ελληνικό κοινοβούλιο φαίνεται να εμφανίζει απραξία, καθώς επιβεβαιώνει σε κάποιο βαθμό τις ανησυχίες και τις διαμαρτυρίες του εκπαιδευτικού κόσμου σχετικά με την έλλειψη δράσης από την πλευρά του κράτους. Σε άλλες χώρες, αντίθετα, η πολιτεία ζητά έρευνες, μελέτες, βιβλιογραφική επισκόπηση κ.λπ. με σκοπό την ολοκληρωμένη βελτίωση του πλαισίου αντιμετώπισης της βίας. Η ελληνική πολιτεία, αντίθετα, φαίνεται να περιορίζεται σε αντιδράσεις σχεδόν ανακλαστικές ή

τυποποιημένες, είτε όταν το θέμα θίγεται από κάποιο μέλος του κοινοβουλίου, είτε όταν ένα γεγονός καταγράφεται δημοσίως μέσω των μέσων ενημέρωσης.

Οι μελέτες από ερευνητές των πανεπιστημίων, τα δεδομένα από τα παρατηρητήρια που θεσμοθετήθηκαν, καθώς και οι προσπάθειες της εκπαιδευτικής κοινότητας μέσω διάφορων πρωτοβουλιών, δεν έχουν αξιοποιηθεί ποτέ από το ελληνικό κράτος με τρόπο που να οδηγήσει στον σχηματισμό μιας συντονισμένης, ολοκληρωμένης εκπαιδευτικής πολιτικής κατά της σχολικής βίας. Με τον τρόπο αυτό, το αρμόδιο Υπουργείο θα μπορούσε να αποκτήσει μια πιο αντικειμενική εικόνα για τη σχολική βία στον ελληνικό χώρο, και δεν θα ήταν αναγκαίο να εξαρτάται αποκλειστικά από ξένες, ευρωπαϊκές ή ακόμα και παγκόσμιες έρευνες.

Σε άλλες χώρες, όπως η Ιαπωνία, η ανάλυση και η βελτίωση του εκπαιδευτικού συστήματος είναι στο επίκεντρο, καθώς το σχολείο αποτελεί αναπόφευκτα τον φυσικό χώρο των μαθητών σε όλη τη διάρκεια της εκπαιδευτικής τους πορείας. Επομένως, είναι αναμενόμενο ότι οι αντιπαραθέσεις και η βία θα εκδηλωθούν τοπικά και χρονικά στο σχολείο, καθώς οι μαθητές παραμένουν συνήθως εκεί τη μεγαλύτερη διάρκεια της ημέρας, συμπεριλαμβανομένου του πρωϊνού προγράμματος, των μαθημάτων, των διαλειμμάτων, του αθλητισμού, των απογευματινών δραστηριοτήτων κ.λπ. Έτσι, οι αναδυόμενες κοινωνικές συγκρούσεις αποτελούν μια μεγάλη πρόκληση που είναι δύσκολο να αποφευχθούν (<https://www.tagesschau.de/ausland/asien/japan-mobbing-gesetz-100.html>).

Στην Ελλάδα, το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής (ΙΕΠ) αποφάσισε για πρώτη φορά να διεξαγάγει επίσημη έρευνα για την ελληνική πολιτεία, με στόχο την καταγραφή της παρούσας κατάστασης και την αξιολόγηση της έκτασης των φαινομένων ενδοσχολικής βίας και εκφοβισμού «...με στόχο την αποτύπωση της υπάρχουσας κατάστασης και την αποτίμηση της έκτασης των φαινομένων της ενδοσχολικής βίας και του εκφοβισμού» (ΙΕΠ, αρ. πρωτ. 329/15-01-2024).

Η σχολική βία και ο σχολικός εκφοβισμός είναι ιδιαίτερα επιβλαβείς για τη δημοκρατική λειτουργία της κοινωνίας καθώς προκαλούν μακροχρόνιες και εκτεταμένα αρνητικές συνέπειες για όλους. Καθώς το φαινόμενο εμφανίζεται και γίνεται όλο και πιο διαδεδομένο στην κοινωνία, η συντονισμένη ανάληψη δράσεων και αποτελεσματικών παρεμβάσεων από την πολιτεία είναι περισσότερο από κάθε άλλη περίοδο αναγκαία και κρίσιμη!

Καθώς το πρόβλημα εμφανίζεται εντός του εκπαιδευτικού συστήματος ή στην ηλικία που οι νέοι είναι μαθητές, η επίλυση του φαινομένου μπορεί να γίνει μόνο με παιδαγωγικές παρεμβάσεις και λιγότερο με ήπιες ή πιο αυστηρές ποινές κατασταλτικού χαρακτήρα. Η ελληνική πολιτεία δεν έχει πλέον την πολυτέλεια του χρόνου και οφείλει να συνεχίσει με παρρησία και σοβαρότητα να θωρακίσει νομοθετικά τον ρόλο των εκπαιδευτικών, τις στρατηγικές που εφαρμόζονται στα σχολεία, αλλά και να λάβει σοβαρά υπόψη και να κεφαλαιοποιήσει τις γνώσεις και που έχουν

αποκτηθεί από τις δράσεις και τις έρευνες που λαμβάνουν χώρα στην Ελλάδα, ώστε μπορέσει να καταπολεμήσει αποτελεσματικά το φαινόμενο της σχολικής βίας και του σχολικού εκφοβισμού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bäckman, E., & Trafford, B. (2007). *Democratic governance of schools*. Council of Europe Publishing. Available at: https://www.coe.int/t/dg4/education/ibp/source/Democratic_Governance_of_Schools_en.pdf
- Council of Europe. (n.d.). *Bullying*. Retrieved from [https://www.coe.int/en/web/children/bullying#%2212441005%22:\[2\]](https://www.coe.int/en/web/children/bullying#%2212441005%22:[2])
- Deutscher Bundestag. (2018). Antwort der Bundesregierung. 19 Wahlperiode, Drucksache 19/3468, 19 Ιουλίου 2018.
- Deutscher Bundestag. (2018). *Mobbing an Schulen*. Dokumentation. Aktenzeichen: WD 9 - 3000 - 056/18.
- Deutscher Bundestag. (2019). Antwort der Bundesregierung. 19 Wahlperiode, Drucksache 19/9534, 17 Απριλίου 2019.
- Deutscher Bundestag. (2021). *Prävention und Maßnahmen gegen Mobbing und Cybermobbing an Schulen*. Aktenzeichen: WD 8 - 3000 - 045/21.
- Eur-Lex. (2010). *Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης OJ C 83, 30.3.2010, pp. 389–403*. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=OJ%3AC%3A2010%3A083%3ATOC>
- FRA (2021). *Gewalt und Belästigung sind in Europa viel weiter verbreitet, als offizielle Zahlen zeigen*. Retrieved from <https://fra.europa.eu/de/news/2021/gewalt-und-belaestigung-sind-europa-viel-weiter-verbreitet-als-offizielle-zahlen-zeigen>
- FRA. (2021). *Gewalt und Belästigung sind in Europa viel weiter verbreitet, als offizielle Zahlen zeigen*. Retrieved from <https://fra.europa.eu/de/news/2021/gewalt-und-belaestigung-sind-europa-viel-weiter-verbreitet-als-offizielle-zahlen-zeigen>
- Grayling, A. C. (2021). *Η ιστορία της φιλοσοφίας* [The history of philosophy] (Π. Γεωργίου, Trans.). Πατάκης.
- Hurrelmann, K., & Bründel, H. (2007). *Gewalt an Schulen. Pädagogische Antworten auf eine soziale Krise*. Beltz Taschenbuch.
- OECD. (2017). *How much of a problem is bullying at school?* Retrieved from https://www.oecd-ilibrary.org/education/how-much-of-a-problem-is-bullying-at-school_728d6464-en
- OECD. (2017). *PISA 2015 results (Volume III): Students' well-being*. Retrieved from <https://www.oecd.org/education/pisa-2015-results-volume-iii-9789264273856-en.htm>
- PISA. (2018). *Ergebnisse (Band I): Was Schülerinnen und Schüler wissen und können*. OECD 2019.

- Skai. (2024). *Η βία ανηλίκων σε πρώτο πλάνο για την κυβέρνηση - Συστήνεται επιστημονική επιτροπή με απόφαση Μητσοτάκη*. Retrieved from <https://www.skai.gr/news/politics/epistimoniki-epitropi-gia-tin-via-anilikon-me-apofasi-mitsotaki>
- Trenz, C. (2006). Mobbing unter Kindern und Jugendlichen. In H.-J. Kerner & E. Marks (Eds.), *Internetdokumentation Deutscher Präventionstag*. Hannover. Available at: <https://www.praeventionstag.de/html/GetDokumentation.cms?XID=145>
- United Nations. (2016). *Ending the torment: Tackling bullying from the schoolyard to cyberspace*. Office of the Special Representative of the Secretary-General on Violence against Children New York.
- Βουλή των Ελλήνων. (2013). Αριθμ. Πρωτ. 18257/ΙΗ ΕΞ/ 11-02-2013: Απάντηση σε ερώτηση με αριθμό 5969/17-01-2013 του Βουλευτή Άδωνι Γεωργιάδη.
- Βουλή των Ελλήνων. (2014). Αριθμ. Πρωτ. 11419/ΙΗ ΕΞ/28-01-2014: Απάντηση σε ερώτηση με αριθμό 4786/11-12-2013 της Βουλευτού Τσαμπίκα Ιατρίδη.
- Βουλή των Ελλήνων. (2014). Αριθμ. Πρωτ. 177504/ΙΗ ΕΞ/ 04-11-2014: Απάντηση σε αναφορά.
- Βουλή των Ελλήνων. (2014). Αριθμ. Πρωτ. 44913/ΙΗ ΕΞ/ 26-03-2014: Απάντηση σε ερώτηση με αριθμό 6265/ 13-02-2014 των Βουλευτών του ΚΚΕ.
- Βουλή των Ελλήνων. (2020). *Αιτιολογική έκθεση. Αναβάθμιση του Σχολείου και άλλες διατάξεις*. Retrieved from <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/2f026f42-950c-4efc-b950-340c4fb76a24/sholeio-eis.pdf>
- Βουλή των Ελλήνων. (2020). Αριθμ. Πρωτ. 112985 /Φ1 ΕΞ/01-09-2020: Απάντηση στην Ερώτηση.
- Βουλή των Ελλήνων. (2023). *Νομοθετικό έργο: Ζούμε Αρμονικά Μαζί - Σπάμε τη Σιωπή: Ρυθμίσεις για την πρόληψη και αντιμετώπιση της βίας και του εκφοβισμού στα σχολεία και άλλες διατάξεις*. Retrieved from https://www.hellenicparliament.gr/Nomothetiko-Ergo/Anazitisi-Nomothetikou-Ergou?law_id=a50c4e75-abee-43a8-ac4c-afb10181161b
- Ελληνική Δημοκρατία. (1982). Ν.1304/1982 (ΦΕΚ 144/ Α΄) «Για την επιστημονική- παιδαγωγική καθοδήγηση και τη διοίκηση στη Γενική και τη Μέση Τεχνική-Επαγγελματική Εκπαίδευση και άλλες διατάξεις».
- Ελληνική Δημοκρατία. (1982). Ν.1566/82 (ΦΕΚ 167/ Α΄) «Δομή και λειτουργία της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις».
- Ελληνική Δημοκρατία. (2002). Φ.353.1./324/105657/Δ1/16-10-2002 (ΦΕΚ 1340/ Α΄) «Καθορισμός των ειδικότερων καθηκόντων και αρμοδιοτήτων των προϊσταμένων των περιφερειακών υπηρεσιών πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, των διευθυντών και υποδιευθυντών των σχολικών μονάδων και ΣΕΚ και των συλλόγων των διδασκόντων».
- Ελληνική Δημοκρατία. (2012). Αρ. Πρωτ. 159704/Γ7/17-12-2012. ΑΔΑ: ΒΕΙΛ9-ΨΛ0.

- Ελληνική Δημοκρατία. (2015). Ν. 4322/2015: «Μεταρρυθμίσεις ποινικών διατάξεων, κατάργηση των καταστημάτων κράτησης Γ' τύπου και άλλες διατάξεις». *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας*.
- Ελληνική Δημοκρατία. (2021). Αριθμ. Πρωτ. 13423/ΓΔ4/2021 (ΦΕΚ 491/Β') «Εσωτερικός Κανονισμός Λειτουργίας Σχολείων Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης».
- Ελληνική Δημοκρατία. (2023). ΦΕΚ 55 Α'/10.03.2023: Ν. 5029 «Ζούμε Αρμονικά Μαζί Σπάμε τη Σιωπή».
- Ελληνικό Κοινοβούλιο. (n.d.). *Αναβάθμιση του Σχολείου και άλλες διατάξεις* [Upgrading the School and other provisions]. Retrieved from <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/c8827c35-4399-4fbb-8ea6-aebdc768f4f7/11280052.pdf>
- Ελληνική Δημοκρατία. (1998). Π.Δ. 200 και 201/1998 για την Οργάνωση και λειτουργία των Νηπιαγωγείων και των Δημοτικών Σχολείων. *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*.
- Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. (1997). *Συμπεράσματα του Συμβουλίου της 22ας Σεπτεμβρίου 1997 σχετικά με την ασφάλεια στο σχολείο*. Retrieved from [eur-lex.europa.eu/legalcontent/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:31997Y1004\(02\)](http://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:31997Y1004(02))
- Επίσημη Ιστοσελίδα Ευρωπαϊκής Ένωσης. (n.d.). *Ουίνστον Τσόρτσιλ: έκκληση για τη δημιουργία Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης*. Retrieved from https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/history-eu/eu-pioneers/winston-churchill_el
- Θάνος Θ. (2017). *Σχολική διαμεσολάβηση. Θεωρία, εφαρμογή, αξιολόγηση*. Κυριακίδη
- Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής. (2024). *Προκήρυξη Διαγωνισμού*. Retrieved from https://iep.edu.gr/images/IEP/PROKIRIKSEIS-ERGA/Diagonismoι/2024/706_22-01-2024_%CE%A0%CE%A1%CE%9F%CE%A3%CE%9A%CE%9B%CE%97%CE%A3%CE%97%CE%A3%CE%A7%CE%9F%CE%9B_%CE%95%CE%9A%CE%A6%CE%9F%CE%92%CE%99%CE%A3%CE%9C%CE%9F%CE%A3_24PROC0141589646.pdf
- Καλαφάτης Αλέξανδρος. (2015, March 15). *Νεκρός βρέθηκε ο Βαγγέλης Γιακουμάκης στα Γιάννενα* [Vangelis Giakoumakis was found dead in Ioannina]. Huffingtonpost Greece. https://www.huffingtonpost.gr/2015/03/15/koinwnia-giannena_n_6871820.html
- Συνήγορος του Πολίτη. (2023). Αριθμ. Πρωτ. 11032/02-03-2023: *Παρατηρήσεις του Συνηγόρου του Πολίτη επί του σχεδίου νόμου με τίτλο «Ζούμε αρμονικά Μαζί-Σπάμε τη Σιωπή: Ρυθμίσεις για την πρόληψη και αντιμετώπιση της βίας και του εκφοβισμού στα σχολεία και άλλες διατάξεις»*.
- Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων. (2023). *Ζούμε αρμονικά μαζί-σπάμε τη σιωπή: Ρυθμίσεις για την αντιμετώπιση της βίας και του σχολικού εκφοβισμού στα σχολεία*. Retrieved from <https://www.minedu.gov.gr/publications/docs2023/%CE%A5%CF%80.%20%CE%A0%CE%B1%CE%B9%CE%B4%CE%B5%CE%B9%CC%81%CE%B1%CF%82%20-%20%CE%A0%CE%B1%CF%81%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%B9%CC%81%CE%B1%CF%83%CE%B7%20%CE%A5%CF%80%CE%BF%CF%85%CF%81%CE%B3%CE%B9%CE>

[%BA%CE%BF%CF%85%CC%81%20%CE%A3%CF%87.%20%CE%95%CE%BA%CF%86%CE%BF%CE%B2%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%BF%CC%81%CF%82.pdf](#)

Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων. (2023). *Παρουσίαση Υπουργικού Σχεδίου Εκφοβισμού*. Retrieved from

<https://www.minedu.gov.gr/publications/docs2023/%CE%A5%CF%80.%20%CE%A0%CE%B1%CE%B9%CE%B4%CE%B5%CE%B9%CC%81%CE%B1%CF%82%20-%20%CE%A0%CE%B1%CF%81%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%B9%CC%81%CE%B1%CF%83%CE%B7%20%CE%A5%CF%80%CE%BF%CF%85%CF%81%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CF%85%CC%81%20%CE%A3%CF%87.%20%CE%95%CE%BA%CF%86%CE%BF%CE%B2%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%BF%CC%81%CF%82.pdf>

Χαμόγελο του Παιδιού. (2023). *Ερευνα του Οργανισμού «Το Χαμόγελο του Παιδιού» για το Bullying - Με τίνα τρόπο διαμορφώνεται το φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού*. Retrieved from <https://www.hamogelo.gr/gr/el/ta-nea-mas/ereina-tou-organismou-to-chamogelo-tou-paidiou-gia-to-bullying-me-tina-tropo-diamorfonetai-to-fainomeno-tou-scholikou-ekfovismou/>